

KBM 4007 Panterens Bastion

Christianshavns Voldgade 8, Christianshavns Kvarter
(matr.nr. 420), Vor Frelzers sogn, Sokkelund Herred,
Københavns Amt.

KUAS j.nr. 2013-7.23.02-0028

Niels H. Andreasen

Københavns Museum
Vesterbrogade 59
1620 København V
Telefon: +45 33 21 07 72
Fax: +45 33 25 07 72
E-mail: sekr@bymuseum.dk
www.copenhagen.dk

Forside: Udsnit af Geddes eleverede kort fra 1761 der viser Panterens Bastion i Christianshavns Vold.

© Københavns Museum 2013

1 Indholdsfortegnelse

1	Indholdsfortegnelse	3
2	Abstract	4
3	Undersøgelsens forhistorie	6
4	Administrative data	6
5	Øvrige data	7
6	Topografi, terræn, undergrund	7
7	Målesystem	7
8	Udgravningsmetode	9
9	Undersøgelsens resultater	10
9.1	Lag	10
9.2	Fundmateriale	10
10	Fremtidigt arbejde	12
11	Referencer	12
12	Anlægsliste	13
13	Fundliste	13
14	Fotoliste	13

2 Abstract

Dansk

I forbindelse med etablering af fjernvarme i de tidligere militærbygninger på det fredede fortidsminde Panterens Bastion i Christianshavns vold, blev der i juni ført tilsyn med den maskinelle opgravning af en 28 meter lang og 1 meter dyb grøft. I det opgravede fyld blev der opsamlet en lille gruppe genstande, der bredt kan dateres inden for 16-1900-tallet. Der blev afdækket forstyrrede planeringslag fra Skydeskolens opførelse (1877) samt fra den øverste del af bastionsfyldet (1667-70).

Perioder: 1600-1900-tallet

Konstruktioner:

Nøgleord: Christianshavns Vold, befæstning, bastion

English

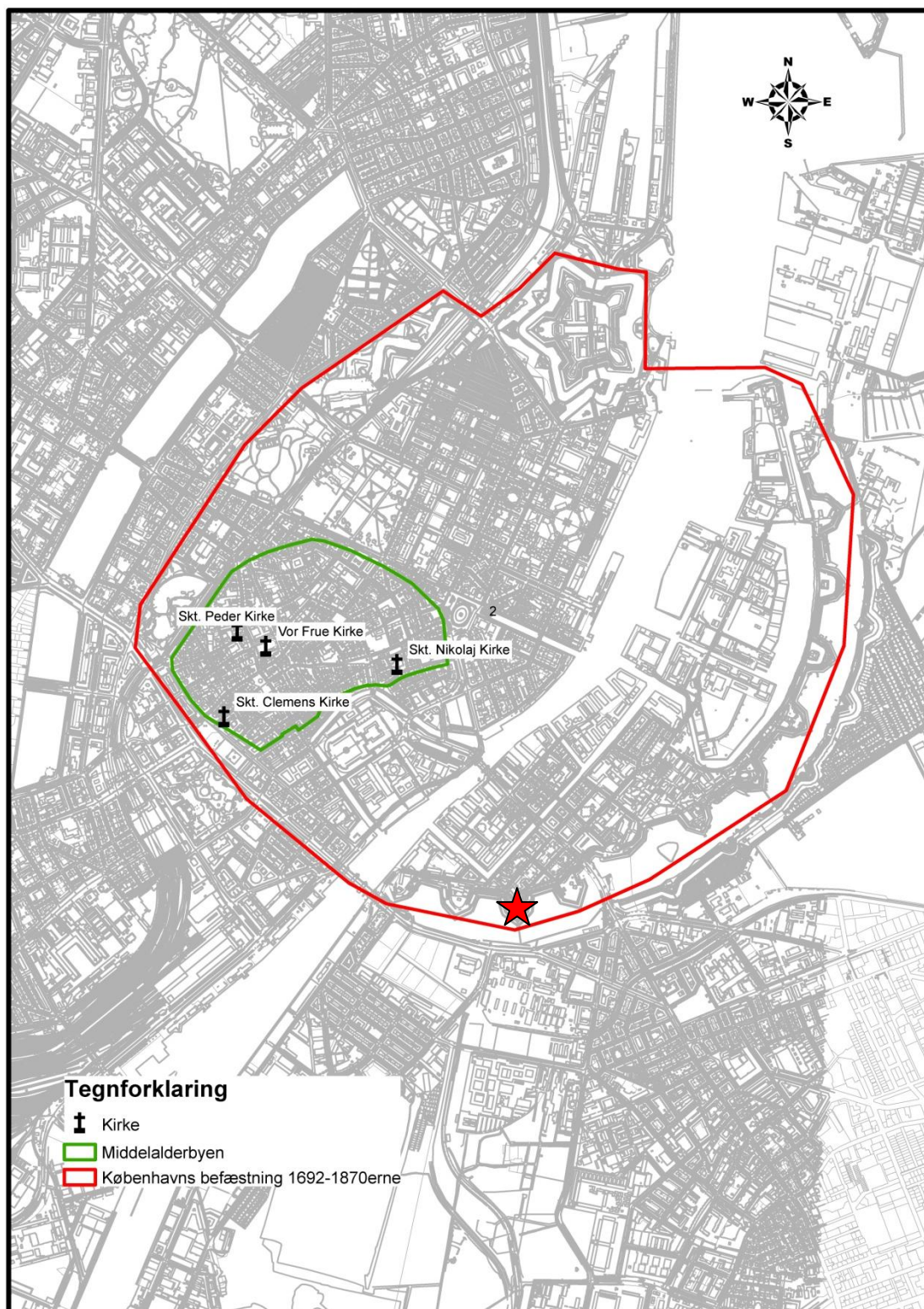
A watching brief was conducted in June on the listed Panterens Bastion at Christianshavn Vold in connection to establishment of district heating in the former military buildings on the bastion. A single trench 28 meters long and 1 meter deep was mechanically excavated. Sherds of post-medieval and modern pottery types as well as a few other artefacts dating within the 18th-20th centuries were recovered from the trench. Disturbed leveling layers were uncovered from the construction of the Shooting School (1877). Also revealed was the upper fill from the ramparts (1667-70).

Periods: 17th-20th century

Features:

Keywords: Christianshavn Ramparts, fortification, bastion

Figur 1. Panterens Bastion markeret med rød stjerne .

3 Undersøgelsens forhistorie

Der etableres ejerlejligheder i de gamle militærbygninger på Panterens Bastion, og i den forbindelse skal der føres fjernvarme frem til komplekset.

Det primære arkæologiske sigte ved nærværende tilsyn var at få registreret jordlag og eventuelle strukturer på det fredede fortidsminde.

Arkivalisk kontrol i området relateret til Christianshavns Vold blev foretaget i Københavns Museums arkiver og i Kulturstyrelsens database (www.kulturarv.dk 2013). Bastionen er ikke tidligere undersøgt arkæologisk, og der er kun foretaget sporadiske arkæologiske undersøgelser af overfladelagene i Christianshavns Vold. De relevante registreringer fremgår af Tabel 1.

År	Lokalitet	SB-nr.	Arkæologisk observation
2010	Batteriet Sixtus	020306-170	KBM 3938. Udgravning og planering af mindre dele af bastionen. Ingen fund af arkæologisk interesse.
2013	Torvegade, Ravelinen	020306-555	Registrering af øverste lag i dæmningen fra ravelinen til yderste vold, samt de øverste lag i yderste vold. Disse bestod af ren muldjord.
2013	Charlotte Amalies Bastion		KBM 3994. Registrering af overfladelag i forbindelse med etablering af sti. Enkelte fund af flintafslag, glas og yngre rødgodskeramik.

Tabel 1. Arkæologiske registreringer på Christianshavns Vold.

4 Administrative data

Starten på sagen var, da vi d. 3.6.2013 fra Kulturstyrelsen modtog kopi af tilladelsen givet til Hofor, hvori bygherre pålægges at kontakte museet før opstart af arbejderne. Dette gjorde Hofor så den 11.6.2013. Museet modtog oplysninger fra Hofor Varme om tilladelse til at etablere fjernvarmegrøft på det fredede fortidsminde, hvorefter KBM d. 12.6.2013 afsendte budget for et tilsyn til Kulturstyrelsen. Museet modtog Kulturstyrelsens godkendelse d. 17.6.2013, og bygherres formelle godkendelse af budgettet d. 18.6.2013. Arbejdet udføres på et fredet fortidsminde, så en egentlig godkendelse er ikke nødvendig.

Undersøgelsen blev udført af Københavns Museum (KBM) og bekostes af bygherre jfr. Museumslovens §26, stk. 2, 1. Pkt. Bygherre er Hofor Varme, Ørestads Boulevard 35, 2300 Kbh S.

Beretningen samt sagsrelaterede oplysninger og dokumentation er arkiveret hos Københavns Museum under sagsnummer KBM 4007 og internt sagsnummer 2918. En elektronisk kopi af beretningen sendes til Kulturstyrelsen (KUAS), en kopi sendes til bygherre, mens en digital- og papirkopi forefindes i arkivet hos Københavns Museum. Beretningen vil desuden være offentlig tilgængelig i PDF format på museets hjemmeside www.copenhagen.dk.

5 Øvrige data

Københavns Museum foretog et løbende tilsyn med sagen mellem d. 28.6.2013 og d. 2.7.2013 ved arkæolog Niels Andreasen, der ligeledes har stået for udførelse af beretningen.

6 Topografi, terræn, undergrund

I perioden 1618-23 anlagde Christian IV et forsvarsværk i det sumpede område imellem København og Amager.¹ Anlæggelsen var et led i moderniseringen af det militære forsvarsanlæg, der omkransede det daværende København. I 1623 stod Christianshavns Vold færdig med fem bastioner.

Allerede i 1660'erne havde Frederik III skønnet, at fæstningsringen om København og Christianshavn burde udvides og forstærkes. Resultatet af forstærkningen på Christianshavns Vold blev i alt seks nye store bastioner, som kom til at danne forlængelse med Vestervold, der netop var blevet udbygget ved Kalveboderne. Med en ny konge i rækken, Christian V, påbegyndes yderligere forstærkning af fæstningsringen. Havnens nordlige indsejling var kun forsvar af Kastellet, hvorfor Christianshavns Vold burde forlænges i nordlig retning. I perioden 1682-92 opføres derfor "Nyværk", der fra Løvens Bastion og mod nord bestod af syv nye bastioner (Figur 2). Med "Nyværk" afrundes fæstningsringen omkring København, hvoraf Christianshavns Vold bidrog med i alt 12 bastioner. Nogle af de oprindelige bastioner blev sløjfet under forstærkningerne.

Panterens Bastion i Christianshavns Vold blev anlagt i 1667-70 i forbindelse med udvidelsen mod Kalveboderne som en hul bastion mellem Elefantens Bastion i øst og Enhjørningens Bastion i vest.²

I 1730'erne blev bastionens flanker forsynet med forsænkede batterier. Siden har bastionen ikke været underkastet større ændringer. I bastionens indre blev der ca. 1675 opført et grundmuret, hvælvet krudtmagasin for Land- og Søetaten. Bygningen blev fjernet i 1876 for at give plads til Skydeskolen for Håndvåben, der stod færdig i 1877. Bygningerne fra 1877 er opført i rød tegl med sandstensdetaljer og skifertag. Senere flyttede Skydeskolen (fra 1961 kaldet Infanteriskolen) til Kronborg, og bygningerne blev herefter anvendt til skiftende militære formål, blandt andet for Hjemmeværnet og Militærpsykologisk Tjeneste. Bygningerne har høj bevaringsværdi, men er ikke fredede. Bastionen overgik til Københavns Kommune i 1994, og efter en restaurering blev den åbnet for offentligheden som en del af Christianshavns Vold. I 2012 solgte Forsvarets Bygnings- og Etablissementstjeneste ejendommen, som herefter renoveres til boliger.

7 Målesystem

Grøften blev indmålt med målebånd og tommestok i forhold til de stående bygninger. Målingerne er efterfølgende overført til museets digitale registreringssystem IntraSIS under sagsnummer K2013:20.

---

¹ Smidt 1990; Christensen 1998.

² Dahl 1996.

Figur 2. Kortudsnit der viser placeringen af Panteren Bastion ved Søndre Stadsgrav. Gedde 1761.

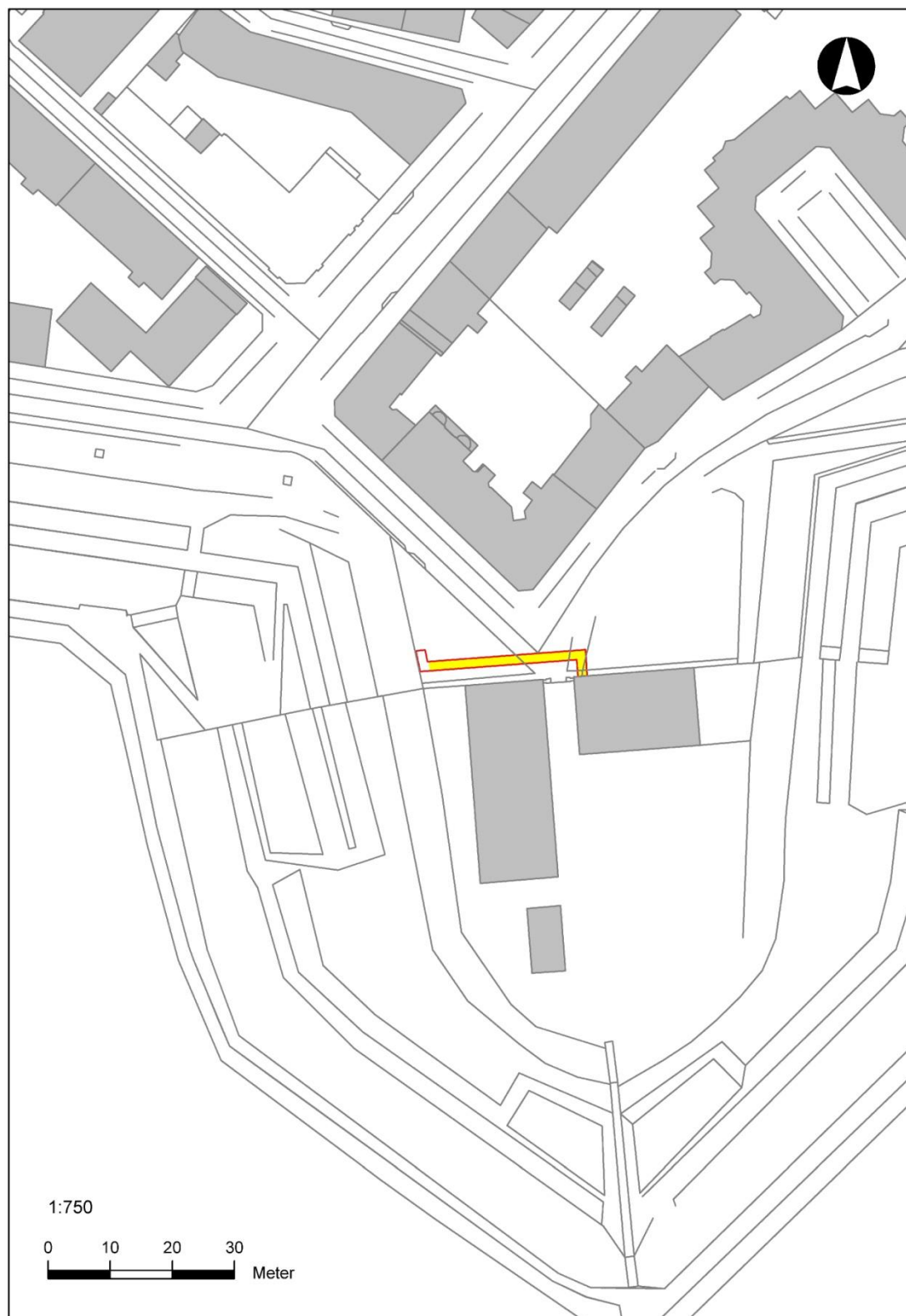

Figur 3. Panterens Bastion set mod vest. Opgravningen fandt sted ved den røde hovedbygningens nordgavl ved Christianshavns Voldgade. <http://www.poulerikbech.dk/421/144>

8 Udgravningsmetode

Den opgravede jord blev afsøgt med metaldetektor og gennemset for eventuelle fund. Al dokumentation er efter tilsynet blevet overført i museets dokumentationssystem IntraSIS.

Figur 4. Panterens Bastion med den gravede grøft.

9 Undersøgelsens resultater

9.1 Lag

Der blev påtruffet en sekvens af opfyldslag (S100007) uden klar stratigrafi, som var forstyrret af diverse nord-syd gående ledningsføringer fra de eksisterende bygninger. Det er indtrykket, at opfyldet primært består af tilførte udjævningslag udlagt i forbindelse med opførelsen af Skydeskolen i 1876-77.

Lag fra bastionens opførelse i 1667-70 som en del af den fredede Christianshavns Vold blev muligvis afdækket i bunden af grøften. Dette lag kastede en gruppe fund af sig, som indgår i det materiale, der er beskrevet nedenfor.

9.2 Fundmateriale

Fra undersøgelsen er der registreret 32 fund, som er registreret under 19 fund numre. Samlet havde fundene en vægt på 465 gram. Fundene er registreret i IntraSIS databasen 2013:20.

Materiale	Antal	Vægt (gr.)
Keramik	22	427,1
Kridtpibe	3	6,4
Glas	6	25,4
Dyreknogle	1	6,1
Total	32	465,0

Tabel 1. Fund opsamlet fra grøften.

Fra fyldet i grøften er der hjembragt skår af lokalt produceret yngre rødgoods, der er belagt med blyglasur (Figur 5). Der er tale om skår fra diverse køkkenpoter, hvor to randskår er dekoreret på ydersiden med drejeriller (F100010, F100011). Der er fundet en hank, der muligvis stammer fra en stegepande (F100012) samt en tå fra en lertøjspotte (F100013). Et enkelt lille sideskår har hvid pibeltersbegitning og brun bemaling under en klar blyglasur (F100015).

Af importvarer ses fire sideskår i tysk stentøj, formentlig fra krus, dunke eller kander (F100016, F100018, F100019). Skårene er forskellige typer af brun, saltglaseret stentøj, hvoraf et er marmoreret (Figur 6). En hank fra et stentøjskrus er af Westerwald-type med lidt koboltblå bemaling på blålig-grå baggrund (F100017). Sådanne krus og kander var specielt populære mellem 1675-1775, men blev fortsat importeret indtil slutningen af 1800-tallet.

Af hjemlige producerede varer ses et udekoreret sideskår fra en gråbrændt potte (F100020).

Fire udekorerede fragmenter af *Industrial Ware* stammer fra tallerkner (F100021) og yderligere et lille tallerkenfragment er blåbemalet med et blomster- eller plantemotiv (F100022).

Der er to porcelænsskår, hvoraf et har rest af blåbemaling. Det andet udekorerede skår har en form, der minder om en porcelænspibe (F100023).

Der er fundet to stilke fra kridtpiber (F100024). Stilkenes tykkelse er ret forskellig, men begge er udekorerede. Fragmentet af et kridtpibehovede kan ikke dateres

nærmere (F100025). Alle tre fragmenter er højst sandsynligt importeret fra Holland i perioden 1600-1800.

Der er fundet seks glasskår. Af to flaskeskår i grøn glasmasse er det ene fra halsen af en flaske mens det andet er fra en større flaske med firkantet bund (F100026). Fire af skårene er vinduesglas (F100027), hvoraf der er tre i klart glas (men slemt angrebet af glassyge) og et i lys grønlig nuance.

Der blev opsamlet en 6 cm lang hornstejle (*processus cornualis*) fra får/ged (F100028). Der er ikke spor efter afskæring.

Samlet set giver fundene et blandet indtryk af almindeligt husholdningsaffald med en bred dateringsramme indenfor 1600-1800-tallet.

Figur 5. Yngre rødbrændt lertøj med blyglasur (F100010, F100011, F100012).

Figur 6. Tysk saltglaseret stentøj (F100016, F100017, F100018, F100019).

10 Fremtidigt arbejde

Der kan på baggrund af nærværende undersøgelse ikke foretages en vurdering af områdets potentiale udover det, som generelt gælder for det fredede fortidsminde. Københavns Museum vil fremover fortsat registrere bygningsfundamenter og kulturlag i forbindelse med jordarbejder på Christianshavns Vold.

11 Referencer

Litteratur

Smidt, C.M. 1990. Christianshavn, bind 7. I *København før og nu – og aldrig*, C.M. Smidt (ed.), 492-497.

Christensen, P.T. (ed.) 1998. *The Fortifications of Copenhagen. A guide to 900 years of fortifications history*. Copenhagen.

Gedde. *Geddes eleverede kort over København 1761*. 2002.

Internet referencer

Dahl, B.W. 1996. Guide til Københavns Befæstning. Befæstningsleksikon 1600-1870. København, www.kobenhavnshistorie.dk, 2006.

KUAS Vejledning 2010. Vejledning om gennemførelse af arkæologiske undersøgelser kapitel 6. www.kulturstyrelsen.dk

12 Anlægsliste

IntraSIS	Type	Beskrivelse	Datering	Kontekst
100007	Ustratificeret opfyld	Udjævningslag	c. 1750-1850	Z100006

13 Fundliste

IntraSIS	Beskrivelse	Materiale	Type	Antal	Kontekst
100010	Rødbændt lertøjspotte, klar glasur	Keramik	Potte	1	100007
100011	Rødbændt lertøjspotte, klar glasur	Keramik	Potte	1	100007
100012	Rødbændt lertøjspotte/pande, kl. glasur	Keramik	Stegepande	1	100007
100013	Rødbændt lertøj, stjert	Keramik	Stjert	1	100007
100014	Rødbændt lertøjspotte, klar glasur	Keramik	Potte/kande	4	100007
100015	Rødbændt lertøj, engobe, klar glasur	Keramik	Potte/kande	1	100007
100016	Stentøj, krukke	Keramik	Potte/kande	1	100007
100017	Stentøj, håndtag, Westerwald	Keramik	Hank	1	100007
100018	Stentøj, sideskår	Keramik	Skår	2	100007
100019	Stentøj, sideskår, bellarmin?	Keramik	Skår	1	100007
100020	Gråbændt lertøj	Keramik	Potte	1	100007
100021	Industrial Ware, tallerken	Keramik	Tallerken	4	100007
100022	Industrial Ware, tallerken, dekoreret	Keramik	Tallerken	1	100007
100023	Porcelæn	Keramik	Skår	2	100007
100024	Kridtpibestilke	Kridt pibe	Kridtpibe	2	100007
100025	Kridtpibehovede	Kridt pibe	Kridtpibe	1	100007
100026	Glas, grønt flaskeglas	Glas	Glas	2	100007
100027	Glas, vinduesglas	Glas	Glas	4	100007
100028	Hornstøjle, lille (kasseret)	Dyreknogle	Dyreknogle	1	100007

14 Fotoliste

IntraSIS	Foto Nr.	Motiv	Set mod	Dato	Sign.
100008	DSC_2304	Overblik over grøft	NØ	2.7.2013	nha
100009	DSC_2306	Overblik over grøft	SV	2.7.2013	nha